

НИШ У ВИЗАНТИЈСКО - УГАРСКИМ ОДНОСИМА У XI И XII ВЕКУ

Од краја XI, а посебно у XII веку византијско-угарски ратови су имали пресудан значај у спољној политици Царства. *Мађарско питање* (question hongroise) је посебно у доба династије Комнина постало прворазредно.¹ Први већи сукоби двеју великих сила избијају 1071. године и настављају се, са мањим или већим прекидима, до 80-их година XII века, дакле кроз целу епоху Комнина. Сукоби су се највише водили на територији Срема, око Београда, али је своју важну улогу у њима имао и Ниш. Град на Нишави имао је ванредно битно стратешко место, био је богат, напредан и значајан град и стога је и имао своје место у спољној политици Мађара, усмереној ка задобијању византијских територија, а кроз судбину Ниша могуће је видети и друге врсте међусобног прожимања Угарске и Византије, пре свега у културном и црквеном погледу.

У време угарског краља Соломона (1063-1074) Мађари користе ослабелост Византијског царства и покрећу поход ка југу. Угарска војска је освојила Срем, а 1071. предузела вишемесечну опсаду Београда.² После освајања Београда, године 1072. угарска војска је предузела и продор даље на југ, кад је освојен и опљачкан Ниш. Јованка Калић прецизније датира овај поход и освајање у средину 1072. године.³ Како је у новембру исте године Константин Бодин, предводник великог устанка, боравио у Нишу, угарска војска је могла овде боравити до октобра месеца.⁴ Хронологију

¹ О томе је говорио још F. Chalandon, *Les Comnènes II: Jean Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris, 1912, 53.

² О самој опсади нас обавештава *Илустрована хроника (Képes krónika)* односно *Chronici hungarici compositio saeculi XIV*, у Szentpétery Imre, *Scriptores rerum Hungaricarum I*, Budapest, 1937, 369-375, даље SRH I; *Képes krónika* (Dercsényi Dezső, A Képes krónika és a kora, Csapodiné Gádonyi Klára, A Képes krónika miniatúrái, Mezei László, A Krónika latin szövege, Geréb László, A Krónika latin szövege), Budapest, 1964, 128, даље *Képes krónika*; Михаило Динић, *Грађа за историју Београда I*, Београд, 1951, 10-20.

³ Јованка Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис, XXXI, Београд, 1984, 10, даље J. Калић, *Ниш*.

⁴ Makk Ferenc, *Salamon és I. Géza vizsálya*, A Turulmadártól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről, Szeged, 1998, 154.

потврђују и други извори и литература.⁵ И византијски и угарски извори наводе да је дошло до освајања Ниша од стране угарске војске. Јован Кином јасно пише да су нешто пре владе цара Алексија Комнина (1081-1118) Угри покорили многе подунавске градове и продрли све до Ниша.⁶ Овај податак показује да је дошло прво до освајања Сирмијума, потом Београда и Браничева, а на крају краљ Соломон и његов брат Геза, принц, касније краљ Угарске, освајају и Ниш. *Илустрована хроника* такође спомиње овај поход и долазак мађарске војске у град на Нишави на челу са Соломоном. Занимљиво је да се овде град Ниш дефинише као град у Србији где се Нишава улива у Мораву.⁷ Успут војска је пљачкала успутне области. Кином наводи да су Хуни (како он назива на овом месту Мађаре) пустошили ромејску земљу.⁸ Писац Бечке илустроване хронике догађаје око Ниша повезује непосредно и са сукобима између краља Соломона и његове браће Гезе и Ладислава. Прво се помиње поход и долазак војске у Ниш, а потом се аутор осврће на династичке сукобе. Соломон је хтео лукаво да превари своју браћу (вероватно да их убије и тиме себи осигура престо), али су они прозрели ову лукавост. Ладислав је остао у Њитри (данашња Словачка), док је Геза кренуо на поход са својим братом, краљем Соломоном.⁹

Два су још врло важна податка везана за ово угарско освајање Ниша. Први податак је такође из *Képes krónika*. Она наводи у наставку поглавља које се односи на освајање Ниша, али и династичке размирице, да су грађани Ниша дали многе поклоне краљу и принцу Гези. Извор конкретно помиње да су *virii de Nys* дали многе вредне дарове, злато сребро и скупе одеће.¹⁰ За Ниш знамо да је био изузетно богат град, стратешки важно утврђење, али и место у коме су долазили трговци са разних страна и ту доносили скупе производе, који су ношени и даље на Балканско полуострво. Археолошки налази потврђују да је било и веома луксузне керамике.¹¹ Тако да не треба да чуди што су грађани Ниша дали угарским освајачима поклоне од сребра, злата и скупе хаљине.

⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд, 1971, 74, в. и фусноту 187, где Јованка Калић потврђује да је до угарско-византијског рата дошло 1071-1072. године (даље ВИНЈ); Јованка Калић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, 40, 42, даље Ј. Калић, *Београд*; Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, 36-37; П. Рокаи овде не наводи конкретне године, али опсаде Београда и даља освајања ставља после 1071. године, али пре 1073. и првих сукоба Соломона са принчевима Гезом и Ладиславом и битке код Кемеја.

⁶ ВИНЈ, 74.

⁷ *Post itaque misit rex ad utrumque ducem, ut ambo simul ad rege venirent et cum exercitus super Nys castrum proficiscerentur*, SRH I, 377, в. и фусноту 2.

⁸ ВИНЈ, 74, Ј. Калић, *Београд*, 42.

⁹ SRH I, 377; *Képes krónika*, 128.

¹⁰ SRH I, 377; Kristó Gyula, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest, 1986, 64.

¹¹ Марија Бајаловић—Хаџи-Пешић, *Налази византијске керамике XI-XIII века на подручју Србије*, Зборник радова Византолошког института XXXVI, Београд, 1997, 147.

Други важан податак везан је за једну реликвију. Утицај византијске цркве на средњовековну угарску државу је велики. Ђула Моравчик је доказао да су Мађари кад су се 895. године доселили у Карпатски басен имали свест о хришћанској вери.¹² Ђула, један од мађарских вођа покристио се половином X века, а кум му је био сам цар Константин VII Порфирогенит. Сем њему, био је и кум другом угарском вођи, по имену Булчу.¹³ Византинци су успели да преведу Мађаре у хришћанство пре Рима. Сви ови, и многи други утицаји, огледали су се скоро до краја XII века. Сем преласка на византијско хришћанство (покрштавање Ајтоња, једног од угарских вођа који је побеђен од стране Св. Стефана) и политичког утицаја, Византија је својим религиозним продором међу Мађаре унела и поштовање светитеља. Године 1004. Мађари су окупирали Скопље, однели су мошти Светог Георгија. Недуго потом, Свети Стефан, односно Стефан I (997-1038), учествује у подизању велике цркве у самом Константинопољу.¹⁴

Међутим, освајањем Ниша још једна реликвија доспела је, слично поменутој 1004. години, у Угарску. У Нишу је било седиште епископије, и још 1020. Нишка епископија се налази у попису епископија.¹⁵ Столна црква је била посвећена Светом Великомученику Прокопију, а сам светац је био патрон града Ниша. Овај светац је пореклом из Египта, а страдао је у време прогона хришћана под Диоклецијаном. Када су Мађари доспели у Ниш они су однели руку Св. Прокопија и донели је у своју земљу.¹⁶ Постоје и мишљења да можда то није тај Св. Прокопије, али веома јак култ у Византији скреће пажњу да то не треба прихватати искључиво. Постоји врло вероватно и једна јака ранохришћанска традиција, а сам град Ниш је називан и Матририополисом-градом мученика. Постоје и ставови да је можда у питању неки други мученик Прокопије и да је Ниш тиме добио на угледу, јер је дошло до поистовећивања двојице светитеља истог имена.¹⁷

Било како било, црква је имала значајно место и култ је био јак и код Мађара. Очигледно је и ова црква била предмет похаре, а имала је, као катедрални храм епископије, несумњиво велику важност. Могуће је

¹² Gyula Moravcsik, *Byzantine Christianity and the Magyars in the Migration Period*, American Slavic and East European review, V, Nos. 14/15, 1946, 29-45.

¹³ Димитри Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд, 1996, 188; Gyula Moravcsik, *The role of the Byzantine Church in the Medieval Hungary*, Studia Byzantina, Budapest, 1967, даље Moravcsik, *The role*. Моравчик наводи да је Булчу много неискреније пришао овом крштењу, јер је после упадао на територију Византије. То потврђује и Оболенски (*нав. дело*, 188-189), тако да је Ђула остао привржен византијском хришћанству.

¹⁴ Moravcsik, *The role*, 332-333, детаљније и за касније утицаје.

¹⁵ Ј. Калић, *Ниш*, 7.

¹⁶ ВИНЈ, 74, Кинам каже да сматра да су освајачи мислили да је нечовечно однети цело тело и стога су узели само његову руку.

¹⁷ Миша Ракоција, *Нова сазнања о ранихришћанској прошлости Ниша*, Ниш и Византија. Зборник радова VI, Ниш, 2008, 47-49, уп. и фусноте за пратећу библиографију и неколико занимљивих претпоставки у вези са култом светог Прокопија у Нишу.

претпоставити да је и сама била раскошна, а у њој су чуване и мошти једног свеца, што је подизало њен значај. Рука је однета у Сирмијум, у цркву Светог Димитрија, где се налазила све до 1164. године када ју је Манојло Комнин вратио.¹⁸ Сама рука је по наређењу царевом враћена у Ниш и прикључена целом телу. Црква Светог Прокопија је саграђена вероватно у XI веку и имала је важну улогу у обнављању власти Византије у време Василија II Бугароубице. Саму цркву познајемо на основу једног каснијег документа.¹⁹ Што се њене локације тиче, иако постоје различита мишљења, новија истраживања наводе на претпоставку да је то данашња црква Светог Николе у нишком насељу Палилула.²⁰ Исте 1071-1072. године епископија Сирмијума је вероватно премештена у Бач, а од Византинаца је обновљена у периоду када је Царство држало Сирмијум 1164-1180.²¹ Овај период када Сирмијум, вероватно, није био центар епископије, коинцидира са периодом када је рука Св. Прокопија била похрањена у овом граду. Зато је могуће упитати се, да ли је управо премештање седишта епископске катедре из Сирмијума можда био разлог да се ова рука донесе тамо и да се тиме ојача култно значај овог хришћанског центра? У време похода на Византију, значај Ниша и реликвија светаца који се чувају у њему, био је познат угарским нападачима, а култ Св. Прокопија, тако јак у важном месту, какав је Ниш, несумњиво би ојачао и сам Сирмијум. Треба приметити да са овим премештањем епископије у Бач се слаже и податак Јована Кинама да је Бач седиште архијереја народа у Сирмијуму (он овде мисли на Срем као област) и да је то највећи међу градовима.²² Бач у ово време има највероватније и свог првог жупана-у питању је највероватније Вид, саветник самог краља Соломона и учесник догађаја око освајања Београда.²³ Такође о напредности града Бача обавештава и арапски учењак

¹⁸ ВИНЈ, 74, в. и фусноте 187 и 188 у којој се наводи низ података о цркви Св. Димитрија; Ј. Калић, *Ниш*, 7; иста, *Београд*, 42; Mogačsik, *The role*, 337. хронологију погрешно наводи Иларион Руварац, *Прилози историјског географији Србије*, Летопис Матице српске, 229, Нови Сад, 1905, 7. он наводи да је Ниш освојен 1073. године. Константин Јиречек, са друге стране, сматра да су мошти биле положене у храму Св. Димитрија у Сирмијуму 90 година, дакле да до 1162. он једини наводи да су у питању целе мошти, а не само рука и наводи 1162. годину као време повратка моштију. Уп. Константин Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 486. Да је у питању година 1164. потврђује се и код Кинама, а и у ВИНЈ, где је овај догађај стављен под 1164. годином, а ову тезу подржава и Ј. Калић, *Ниш*, 7, као и Mogačsik, *The role*, 337.

¹⁹ Ј. Калић, *Ниш*, 7; К. Јиречек, *нав. дело*, 486; И. Руварац, *нав. дело*, 6-7.

²⁰ Миша Ракоција, *Резултати истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија*, Гласник Друштва конзерватора Србије 26, Београд, 2002, 127-128.

²¹ Владислав Поповић, *Култни континуитет и литерарна традиција у цркви средњовековног Сирмијума*, Sirmium-град царева и мученика (сабрани радови о археологији и историји Сирмијума), Сремска Митровица, 2003, 304.

²² ВИНЈ, 70-71, уп. фусноту 177. са обимном библиографијом и закључцима Ј. Калић.

²³ Вид се у изворима помиње у вези борби са Печенезима, али је и личност коју мађарски извори и делимично историографија оптужују за избијање сукоба

Идризи у својој *Географији*.²⁴ У Идризијево време Бач је већ надбискупија, повезана вероватно са калочком, а изгледа вероватно и средиште сремске епископије, можда управо православне.²⁵ Уколико је ова претпоставка истинита, значај Ниша као седишта епископије би још више порастао, јер је његов утицај на Угарску много већи него само политички, стратешки или у богатом плену.

Време угарско-византијских сукоба 70-их година XI века у којима је и Ниш, као што смо видели имао место, је и време новог утицаја на Византију. Михаило VII Дука Парापинак (1071-1078) шаље Гези, брату краља Соломона, круну. То је доњи део данашње тзв. *Круне Св. Стефана*.²⁶ Очигледно је утицај Византије у црквеном и државном погледу био изузетно велики.

Наредних пола века није било угарско-византијских сукоба у којима је улогу имао и Ниш. За овај град тада је било других већих проблема, попут боравка крсташа. Такође, Алексије Комнин је створио и тему Ниш.²⁷

између краља Соломона и његове браће, он је такође и први жупан Бачке који се помиње у изворима управо у ово време, дакле 1071. године в. Dudás Ödön, *Bács és Bodrog föispánok*, Századok 5, Budapest, 1871, 440. Извори помињу његове трупе које су учествовале у опсади Београда и њега као “злodusа” и саветника краља Соломона који је својом властољубивошћу узрок сукоба између браће, *Képes krónika*, 127-135; Makk Ferenc, *Salamon és I. Géza vizsgálja*, 153; *Историја Мађара*, 37; Györfy György, *Az új társadalmi rend válsága trónküzdelmek*, Magyarország története tíz kötetben, Előzmények és magyar történet 1242-ig, I/1, Вр, 1987, 881-882; Миомир Петровић, *Средњовековна кула у Бачу-Донжон*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад, 29, 1984-1985, 124. Његово име се међутим помиње и раније, још 1055. године приликом оснивања тихањске опатије као и 1067. приликом оснивања једне друге опатије, SRH I, 371, фуснота 2, cuius (односи се на Вида, нап. БС) nomen iam a. 1055. in diplomate fundationali Tihanyiensi inter testes legitur; Wenzel Gusztáv, *Árpád-kori új okmánytár*, Pest, 1860, 24-27; Rokay Péter, *Salamon és Póla*, Újvidék, 1990, 61-62, в. и фусноте 10-14 на 66, као и фусноте 18-30 за пратећу библиографију у вези са овом другом повељом; исти, *Krónikatanulmányok*, Debrecen, 1999, 8-11; О његовој биографији в. детаљније Б. Стојковски, *Бачки жупан Вид*, Споменица Историјског архива Срем 7, Сремска Митровица 2008, 62-71.

²⁴ Elter István, *Magyarország Idrisi Földrajzi művében*, Acta universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta historica, tomus LXXXII, Szeged, 1985, 59.

²⁵ За Бач има доста литературе из које се види да је ово стар и напредан град и значајан пре свега у црквеном погледу, што нас овде и интересује. Paškan Cvekan, *Franjevci u Bači*, Virovitica, 1985, 27-28; Ante Sekulić, *Drevni Bač*, Split, 1978, 23-24, где се прихвата Кинамова тврдња у смислу да је овде столовао и сремски епископ. Да је Бач центар Срема и да тамо има православца потврђује и Терфи који Бач наводи као сремски град где стоји епископ грчког обреда. Уп. Györfy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Budapest, 1966, 212; О Бачу као надбискупији, претпоставкама о њеном настанку и постанку калочко-бачке надбискупије в. и Albe Šokčić, *Nekoliko crtica iz povijesti Bača*, Klasje naših ravni, I/1935, 110-111; Rudolf Schmidt, *Iz prošlosti Bača*, Гласник Историсог друштва у Новом Саду, 37-38, Нови Сад, 1939, 383-384. Краљ Ладислав је 1093. године Срем подредио калочкој надбискупији, тако да овај податак о Срему можда има неке везе и са тим, да је Бач сматран делом Срема. Winkler Pál, *A kalocsai és bácsi érsekség. Történeti összefoglalás*, Kalocsa, 1926, 5.

²⁶ *Историја Мађара*, 37.

²⁷ Ј. Калић, *Ниш*, 11-14, са пратећом библиографијом и изворима у фуснотама за период до новог угарско-византијског рата.

Почетак XII stoleћа означава и нови полет угарске средњовековне државе, која 1102. покорава Хрватску. Наредне године Јован Комнин, потоњи цар Јован II (1118-1143) ступа у брак са ћерком краља Ладислава I, Пирошком (Ирином). Међутим 20-те године постају доба сукоба Угарске и Византије. Узрока је било више. Становници Браничева су протерали мађарске трговце са једног острва на Дунаву. Други разлог је био стриц краља Стефана II (1114-1131), слепи Алмош, који је побегао цару Јовану Комнину у Византију и био срдеште интрига против краља Угарске. Погоршање односа двају држава је почело брачном размирицом Јована и Пирошке-Ирине.²⁸ Сам рат је избио у лето 1127. године.²⁹ Операције је угарска војска започела под Београдом, а град је освојен и по наредби краља Стефана разорен. Потом нападачи крећу ка југу до Ниша, Сердике, Филипопоља. Никита Хонијат наводи да је угарска војска дошла до Сердике и Филипопоља.³⁰ Кинам не даје никакве податке о току рата, па из византијских извора нема сазнања о положају Ниша у овим сукобима. Али празнину попуњавају мађарски извори. *Annales Posonienses*, угарски извор из XIII stoleћа јасно наводи да је краљ Стефан 1127. године заузео град Ниш. *Stephanus rex accepit civitatem Nis*, јасно пише под 1127. годином у овим аналима.³¹ Имре Маџар, који је написао предговор и приредио ово издање *Пожунских анала* наводи, позивајући се на проучавања Балинта Хомана, да је овај податак тачан.³² Сем овог извора и други наводе да је угарски краљ огњем и мачем пустошио грчку територију, и изричито се помиње и Ниш. Ради се превасходно о Codex 545 Бечке националне библиотеке где у набрајању градова који су пали у руке Мађара се каже *Brundisium et Scardicum nec non Nys aliasque civitatis grecorum igne et gladio vastavit*.³³ Угарски извори потврђују продор армије краља Стефана до дубоко у византијску територију, а томе не противречи Хонијатово излагање. Он помиње продор дубоко у територију Царства, до Сердике и Филипопоља. У сигурност овог податка не сумња ни Ђула Кришто, мађарски историчар, који наводи да је мађарска војска освојила пре Софије и Ниш.³⁴ Ференц Мак наводи да је краљ Стефан II покренуо рат против Византије у долини реке Мораве.³⁵ Како угарска хроника наводи да је Ниш град који се налази на ушћу Нишаве у Мораву, и овај податак се може узети у прилог тези да

²⁸ *Историја Мађара*, 48-49, цар је рекао својој жени Ирине да је краљ Мађарске његов вазал, она је тада заплакала, вероватно га и не разумевши добро, после чега ју је он истукао.

²⁹ На основу излагања Кинама и поготово Никите Хонијата који такође помиње лето и Јованка Калић датује ову акцију у лето 1127, Ј. Калић, *Београд*, 46.

³⁰ ВИНЈ, 117-118.

³¹ *Annales Posonienses*, SRH I, 126.

³² *Annales Posonienses*, SRH I, 122. Idem vir doctus (Балинт Хоман, прим. Б. С) hanc partem 1127. definiendam esse putat.

³³ ВИНЈ, 7-10, уп. фусноту 7. на странама 8-9, где се редакторка овог издања Јованка Калић позива на изворе и даје библиографију.

³⁴ Kristó Gy, *нав. дело*, 75.

³⁵ Makk Ferenc, *A Turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar-bizánci kapcsolatok*, A Turulmadártól a kettőskeresztig, 230.

је Ниш био освојен од угарске војске. Са освајањем Ниша и Софије се слаже и бугарска историографија, а овај став потврђују и неки хрватски (односно југословенски) историчари.³⁶ На основу изложених извора и библиографије, може се донети закључак да је Ниш по други пут, макар на неко време, био под мађарском влашћу. Тај период је највероватније био изузетно кратак. Овај рат је трајао две године, главни сукоби су били око Браничева. Василевс Јован II Комнин је преко Ниша похитао према Браничеву, одакле су Угри потиснути, а град обновљен. Убрзо је дошло до преговора о миру који је и склопљен 1129. године, а граница двају земаља је остала непромењена. Београд и Браничево су остали византијски, Земун угарски. Тако је и Ниш припао Византијском царству.³⁷ Други пут византијски цар је походио Браничево 1128. или 1129. године.³⁸ Можда је управо тада, идући преко Ниша, овај град ослободио од Мађара и поново га припојио свом царству.

У Нишу је боравио и Јован Кинам, који наводи да је ово изузетно важан град и да одатле воде два пута, од којих један у Србију, а други Дунавом у Угарску и да је кроз Ниш потребно проћи да би се стигло у обе земље.³⁹ Половина XII века је и време владавине Манојла I Комнина (1143-1180), када долази до врхунца византијске државе у епохи Комнина, али и до низа ратова са Угарском и Србијом. Ове две земље су врло брзо после мира 1129. склопиле споразум, и ћерка српског жупана Уроша Јелена је постала угарска краљица и супруга Беле II. У време власти Манојла Комнина Ниш је имао значајну улогу као место где се сакупљала византијска војска и кроз који су Византинци пролазили у својим походима пре свега на Срем, односно на Угарску.⁴⁰ Године 1150. Манојло Комнин је припремио велики поход на Србију, којој је савезница била управо Угарска. Долином Вардара и Јужне Мораве, највероватније из Пелагоније, цар Манојло I се улогорио код Ниша, код села Сечаница, и ту припремао напад на Србе.⁴¹ Марш је покренут у јесен 1150. године и тада је дошло до знамените битке на Тари у позну јесен исте године, када је српско-угарска војска савладана и поред врло жестоког отпора који је пружен. У самом боју готово да је

³⁶ В. Н. Златарски, *История на Българската държава през средните векове. Том II България подъ византийско владичество (1018-1187)*, София, 1934, 373-374; уп. и ВИНЈ, 8-9, фуснота 7, где се могу наћи библиографски подаци историчара који су са сигурношћу узимали податак да је Угарска 1127. заузела и Ниш.

³⁷ Ј. Калић, *Ниш*, 15.

³⁸ Ј. Калић, *Београд*, 46.

³⁹ Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioannae et Alexio Comneni gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae, 1836, 212-213.

⁴⁰ Makk Ferenc, *Megjegyzések III. István történetéhez*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica LXVI, 1979, 29-43, где Мак врло детаљно наводи сукобе Мађара и Византинаца пре свега на територији Бачке и Срема и на основу извора и литературе (и југословенске између осталог) даје добар преглед сукоба у време 10-годишње власти краља Стефана III (1162-1172).

⁴¹ ВИНЈ, 27; Љубомир Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, Зборник радова Византолошког института, XXII, Београд, 1983, 10-11; Ј. Калић, *Ниш*, 18.

страдао Михаило Врана, један од најспособнијих војних заповедника цара Манојла.⁴² Већ наредно године, Манојло је објавио рат Угарској. Царска војска је марширала према Нишу, где је боравио и сам василевс.⁴³ Одатле је поведен рат на Угре, а саму краљевину је бранио бан Белош, брат краљице Јелене. Рат је, међутим, убрзо завршен. Наредне деценије XII столећа доносе нове угарско-византијске конфликте где је Ниш, као веома важан центар имао место.

На место дукса Ниша и Браничева постављен је царски рођак Андроник Комнин. Ова област је била од кључног значаја за одбрану Византије, али и центар њеног даљег продора ка Србији и Угарској. Област Ниша је, међутим, постала и део унутрашњих сукоба у царству. Андроник Комнин је тежио царској круни и био је у сукобу са царем Манојлом. Потом је ступио у преговоре са угарским краљем Гезом II. Тражио је од краља помоћ у својим завереничким делатностима, а заузврат му је нудио област којом је управљао, дакле и град Ниш. Јован Кинам изричито истиче Браничево и Ниш као градове који ће бити уступљени чим дође на власт у Византији.⁴⁴ Заверу спомиње и други историчар и извор за овај период Никита Хонијат,⁴⁵ међутим она је убрзо откривена, а Андроник Комнин је ухапшен и затворен. Преко Ниша 1154. војска креће да одбрани Браничево, које је Геза опсео после заробљавања његовог савезника. И у наредном периоду Манојло Комнин је боравио на подручју Ниша, посебно после пораза дела византијске војске код Београда, што је изазвало побуну против царске управе.⁴⁶ Овај боравак самог василевса сведочи о стратешком и политичком значају града за Византијско царство, као и целе области.

Потом, 60-их година XI века распламсавају се нови сукоби са Угарском и Србијом, а Манојло Комнин се преко Ниша кретао ка Срему и сукобљавао са мађарском војском. сви Манојлови походи на Угарску ишли путем Једрене-Филипопљ-Сердика-Ниш, где су Филипопљ и поготово Ниш били главне базе.⁴⁷ Ту је посебно важна 1164. година. Наиме, годину дана пре, 1163. склопљен је уговор по коме се Византији требао предати Срем, као део тзв. *Белине баитине*. Мађарска власт је отезала са овим и цар је кренуо у рат са Угарском. Старим цариградским друмом преко Сердике и Ниша цар је дошао у Сирмијум, који је освојен, а рука Светог Прокопија прикључена остатку моштију који се налазио у Нишу. Тада је обновљена и епископија.⁴⁸ Како се Мађари нису мирили са губитком Срема, 1166. дошло је до новог угарско-византијског рата. У Срему је био византијски

⁴² Ј. Калић, *Ниш*, 18-19; Ferenc Makk, *Contribution à la chronologie des conflits hungaro-byzantines*, Зборник радова Византолошког института, XX, Београд, 1981, 29; Љ. Максимовић, *нав. дело*, 10.

⁴³ Ј. Калић, *Ниш*, 19.

⁴⁴ ВИНЈ, 48.

⁴⁵ ВИНЈ, 129; F. Makk, *Contribution*, 36-37.

⁴⁶ Ј. Калић, *Ниш*, 19-20; *иста, Београд*, 50-52.

⁴⁷ Љ. Максимовић, *нав. дело*, 15, уп. и фусноте 53. и 54. где аутор наводи и изворе, као и 18.

⁴⁸ Ј. Калић, *Ниш*, 20; В. Поповић, *нав. дело*, 304.

војсковођа Михаило Врана, некадашњи командант Ниша. Међутим, царска војска је савладана, и потом под командом Андроника Кондостефана у лето 1167. дошло је до новог сукоба и тешког пораза угарске армије у Срему.⁴⁹ Ниш је опет био град преко кога су царски војници се кретали у борбу са непријатељем са севера.

Наредних декаду и по није било значајнијих сукоба Мађара и Византинаца. У то време јача Србија под Стефаном Немањом. Немања је постао вазал цара Манојла и све до вареве смрти 1180. није било већих потреса на овим просторима. У Угарској је на власти тада био Бела III (1173-1196). Он је као младић од 13-14 година боравио неко време на царском двору. Тамо је примио православље, добио име Алексије и чак, као царски зет у перспективи, учествовао на Сабору у Цариграду 1166. године. Добио је високу титулу деспота и био верен порфирородном принцемом Маријом.⁵⁰ Доба владавине овог краља је и време великог утицаја Византијске цркве и културе у Угарској. Управо је Бела унео у мађарски грб двоструки крст, највероватније 90-их година XII столећа, а такође и ујединио круну Светог Стефана и византијску из 1071.⁵¹

После смрти Манојла Комнина дошло је до нестабилности у царству и до власти Андроника Комнина, који је испрва иступио у име цара Алексија II, Манојловог синовца, али се убрзо крунисао за цара и убио царицу Марију-регенткињу. Бела је сада иступио као осветник царице-удове. Већ 1181. поново осваја Далмацију, а наредне године креће у рат са Византијом, склопивши савез и са Србима. Бела је наступао као бранилац царице и малог Алексија, али је, можда, имао и сам намеру да уједини две земље под једном круном и постане и цар.⁵² Вероватно у јесен 1182. године две врло важне тврђаве падају под угарску власт-Београд и Браничево.⁵³ Наредне године, започео је нови напад мађарског владара на Византију и том приликом су освојени још Равно, Ниш и Софија. У овим борбама помоћ су пружили и Срби. Током 1183. године Ниш је био или под кратком влашћу угарско-српске коалиције или су ови напади били пролазни.⁵⁴ Према једном податку Градови су тако разрушени да кад су пролазили крсташи из Трећег крсташког рата да су још увек наилазили на

⁴⁹ ВИНЈ, 95-104, опис рата.

⁵⁰ Moravcsik, *The role*, 338. Наводи чак и да је острогонски надбискуп одбио да ркунуше Белу, јер је био незадовољан тиме што је он православан. За Белине најраније године у Виантији в. и Makk Ferenc, *III. Béla és Bizánc, Századok* (116), Budapest, 1982, 33-34.

⁵¹ Moravcsik, *The role*, 338-339; исти, *Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle)*, Byzantion 8, Bruxelles, 1933, 556-557; Makk Ferenc, *A Turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar-bizánci kapcsolatok*, 235.

⁵² Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise*, 561, ово је позната тврдња Моравчика са којом се не слаже Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1996, 374, уп. и фусноту 2. в. и Makk F, *III. Béla és Bizánc*, 51.

⁵³ ВИНЈ, 151, уп. и фусноту 151; Makk F, *III. Béla és Bizánc*, 49; Kristó Gy, *нав. дело*, 96.

⁵⁴ ВИНЈ, 151, уп. и фусноту 151. са врло детаљним пописом западних извора и обмином библиографијом у вези са овим ратом.

разрушене градове, а освајани су од стране Беле и Стефана Немање без икаквог отпора.⁵⁵ Угри су несумњиво нападали Ниш, а Никита Хонијат наводи Алексија Врану и Андроника Лапарду као заповеднике Ниша и Браничева. Када је новембра 1183. Андроник Комнин убио Алексија ова двојица стратега су се поделила, али су новембра 1183. највероватније и били на овим положајима.⁵⁶ Дакле, у јесен 1183. Ниш је био у рукама Мађарске.⁵⁷ Да је Ниш био освојен од Угарске историографија је сложна.⁵⁸ То можда и није једино освајање Ниша у овим сукобима. Наиме, Евстатије Солунски, архиепископ, али и неки западни извори, наводи да су Мађари и савезници после убиства Алексија II напали Византију, односно ратовали против Андроника. Напад Мађара је повезан са норманским нападом на Солун. Бела III јесте угрожавао Византију у доба Андроника Комнина и кренуо на Константинопол да би се домогао царске круне. То би значило да је у пролеће-лето 1185. поново у рукама Мађарске морала бити и долина Мораве, као и Ниш и Софија. Бела је, по таквој претпоставци, у ово доба искористио тешкоће у којима је била Византија и можда поново држао Софију и Ниш. Или да је три године под управом краља Беле III био и Ниш, што ипак није вероватно.⁵⁹

Освајањем Ниша и Сердије, Бела III је 1183. године узео мошти Св. Јована Рилског и однео их у Острогон. У *Житију* чији је аутор патријарх Евтихије наводи се да је угарски краљ у време грчког цара Андроника, са својом војском пленио по грчкој земљи и покорио до Средеца. Тада је и мошти Св. Јована Рилског пренео у Острогон. Краљ је слушао о многим чудесима свеца које су одгањале од човека сваку невољу и сваку болест од људи. Зато је и одлучио да их однесе у Угарску, и то у Острогон, где се налази седиште примаса Угарске. Многа је славна чудеса чинио у угарској земљи овај бугарски светитељ, како каже житије. Краљ Бела је златом и сребром украсио ковчег са моштима и вратио 1187. године у Сердику, а одатле су мошти 1190. пренете у Трново. Краљ је, по аутору овог житија, био обузет страхом, видео је све то, и онда вратио мошти назад.⁶⁰ За Моравчика ово одношење моштију је још један доказ утицаја византијске цркве на Мађаре у време владавине Беле III, који је, не заборавимо, био православац. Занимљиво је да ово житије не помиње Србе као учеснике у рату, иако су они несумњиво били савезници угарским трупама и то

⁵⁵ В. Н. Златарски, *нав. дело*, 431; *История на България. Том трети. Втора българска държава*, ред. Д. Косев, Софија, 1982, 118.

⁵⁶ ВИНЈ, 152, уп. и фусноту 155.

⁵⁷ Makk F, III. *Béla és Bizánc*, 50.

⁵⁸ Г. Острогорски, *нав. дело*, 374; Д. Оболенски, *нав. дело*, 197; Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise*, 561; Křistó Gy, *нав. дело*, 96; Ј. Калић, *Ниш*, 23; *иста, Београд*, 56; В. Н. Златарски, *нав. дело*, 431; *История на България*, 118; Makk F, III. *Béla és Bizánc*, 49, уп. и фусноту 102. за додатну библиографију.

⁵⁹ Makk F, III. *Béla és Bizánc*, 51, фуснота 119; Křistó Gy, *нав. дело*, 96-97; Г. Острогорски, *нав. дело*, 376-377; Д. Оболенски, *нав. дело*, 196-197.

⁶⁰ Ђорданъ Ивановъ, *Житија на Св. Ивана Рилски*, *Годишникъ на Софийския университетъ, Историко-филогически факултетъ-книга XXXII*. 13, Софија, 1936, 70-71; Makk F, III. *Béla és Bizánc*, 49; В. Н. Златарски, *нав. дело*, 423, фуснота 1.

баш приликом освајања Ниша и Софије.⁶¹ Никола Радојчић сматра да је аутор житија желео да прикаже чудотворство Св. Јована Рилског у туђој земљи, те стога је Мађаре представио као непријатеље, који пустоше и пљачкају.⁶²

Убрзо после овог похода, Бела се вратио у Угарску, а Стефан Немања је наставио да ратује против Византије и да покуша да од Ниша сачини престоницу. Бела је био надомак царске круне и Цариграда, али преврат у престоници Царства 1185. уништава све планове мађарског владара. У време Белиног владања и после ових прилика Мађари су још неко време под утицајем Византије, али се све више окрећу западу. Смрт Беле III је и крај раздобља када је Византија утицала на Угарску, и то пре свега у културном погледу, али и политичком.⁶³

Доба Беле III крај је и улоге Ниша у односима Угарске и Византије. Више од једног столећа овај град је имао важну улогу у ратовима две моћне државе. Три пута је кратко био у рукама Мађара, а неких података о њиховој евентуалној власти у самом граду нема, чак ни посредних. Био је пљачкан и пустошен, а реликвија овог града имала је, изгледа, и значај у унутрашњој црквеној организацији јужне Угарске. Географски и стратешки положај Ниша чинили су га базом византијске војске, као и важном станицом на путу царских армија у сукобима са Мађарима, али касније и Србима. Сукоби Византије и Угарске од 1071. па до 1185. су имали реперкусије на Балканско полуострво, а Ниш је, у војном, политичком и црквеном погледу, као велики и богат град имао своју битну ролу.

Boris Stojkovski

NIŠ IN BZYANTINE-HUNGARIAN RELATIONSIN XI AND XII CENTURY

The first war in the larger scale between the two states broke out in 1071. Hungarians had conquered Sirmium and Belgrade, after which they moved to the south and conquered Niš. The conquering of Niš was also confirmed by both Byzantine sources and Hungarian chronicles. The most significant sources, not only for this conflict, but for the complete Byzantine-Hungarian relations are Jovan Kinam and Nikita Honiat and, regarding Hungarian sources, there is *Vienna Illustrated Chronicle*, as well as some other chronicles and annals, firstly *The Annals of Pozun*. This campaign brought huge plunder to Hungarians, consisting of silver, gold and other valuables. At that time, Niš was plundered and the hand of Saint Prokopije was taken to Sirmium, which, from 1072 until the campaign of the emperor

⁶¹ Makk F, *III. Béla és Bizánc*, 49, уп. и фусноту 102. где и он јасно наводи да су Срби заједно са Мађарима напали Византију.

⁶² Никола Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, Глас САН ССХIV, Београд, 1954, 9, уп. и фусноту 15.

⁶³ Д. Оболенски, нав. дело, 196-197; П. Рокаи ставља крај политичког утицаја Византије на Угарску у 1167. и мир Византије и Мађара, *Историја Мађара*, 55. после овог датума збиља нема упада Византије дубље у угарску територију.

Manojlo Komnin in 1164, was deposited in the church of Saint Dimitrije in, today's Sremska Mitrovica. This carrying of the hand was, maybe, repercussion of the inner church circumstances in Hungary, related to moving the Episcopate to Vienna.

In the next half of the century there were no conflicts between Hungary and Byzantine, where Niš played certain role. At that time, the crusaders were passing through the city at the Nišava River, the city was facing other problems and even tema (administration unit in the Empire) was founded, which was named Niš.

The next big war was started by the emperor Jovan II Komnin in 1127. This war lasted two years and according to Hungarian and other western sources, the Hungarian king Stefan also conquered the city of Niš. Then, he broke through to Serdica (today's Sofia). We do not have any data whether the city was and how much plundered, whether it was in the possession of Byzantine for some time or only temporarily. After two years of war, the peace was concluded and Niš remained to be a part of Byzantine. According to the Byzantine sources which state the Hungarian army movements, as well as the western sources, the conclusion is that in 1127 Nis was under the Hungarian authority for the second time.

In the times of the emperor Manojlo Komnin (1143-1180), the period of Komnin experiences the biggest rise. In the fifties of the XII century, Niš was the main military base, where from the emperor himself commanded the war with Hungary and even spent some time in the city. In the following decades, Serbia also started getting stronger reigned by Stefan Nemanja, and the Byzantine army, through Niš, being an important strategic point, moved towards Hungary and Raška.

In the times of the king Bela III, a Byzantine student, there was peace for some time, but death of the king Manojlo and inner conflicts in Byzantine initiated new wars. In 1183 during Hungarian campaign, Belgrade, Braničevo, Niš and Sofia were conquered. The conquering of Nis was also certified by the sources. This campaign also had one religious notion- relics of St. Jovan Rilski were taken away to Ostrogon. Maybe in 1185 Niš was also possessed by Hungarians but this datum is not reliable. The king Bela was endangering Byzantine at that time, and, indirectly, it is possible that he was also holding the valley of the Morava River.

City of Niš, being rich and, primarily, city of strategic importance, played an important role in defense of the Byzantine Empire, but also in Hungarian conquering. Besides having military and political, it also played an important ecclesiastical role, as an Episcopal center.